

על תפילות במדרוך ירושלמי לעולי הרגל המוסלמים

עופר לבנה-כפרי

מרבית הטקסטים הערביים הנוגעים לירושלים ולמעמדה באסלאם הקדום שייכים לסוג הספרות של 'שבחי ירושלים' (פצ'אאל בית אל-מקדס). שבחים אלה מופיעים בדרך כלל כחדיתיים – כלומר כמסורות הנשענות על שלשות מוסרים, והם מצויים במגוון רחב של חיבורים ערביים. יצירה ספרותית זו היא התעודה החשובה ביותר להבנת התפתחות רעיון קדושת ירושלים באסלאם, ומחקרים לא מעטים דנים בה.¹

מסורות שבחי ירושלים קובצו לחיבורים, שהוקדשו למסורות אלה, וחיבורים מסוג זה ידועים לנו לפחות מן המחצית הראשונה של המאה הי"א (המאה החמישית להג'רה). אבו אל-מְעַאלי אל-מְשַׁרְף בן אל-מְרַג'א הירושלמי חיבר אז את הספר החשוב ביותר של 'שבחי ירושלים'. הספר שימר חומר קדום בהיקף עצום, וניכרת השפעתו על חיבורים מאוחרים מסוג זה. בחיבור נכלל מדרוך מפורט לעולי הרגל המוסלמים בירושלים, וצורפו אליו תפילות, שרצוי לשאתן באתרים השונים.² חלקים ממדרוך זה מצוטטים אצל מחברים מאוחרים של 'שבחי ירושלים'.³ במסגרת זו הייתי מבקש להצטמצם לדיון בכמה אספקטים, הנוגעים לתפילות המופיעות במדרוך: שאלת קדמותן, כלומר האם חוברו במאה הי"א או שהן חלק מיצירה קדומה יותר? מה חלקן של אבן אל-מְרַג'א ביצירת נוסחי התפילות? באיזו מידה הן מבטאות בתוכנן קשר ישיר לירושלים ולא אתרי הפולחן

* מוקדש בהוקרה לקרן פרנסיס גנטר ז"ל למחקר על ירושלים.

- 1 ראה, למשל, מאמרי: 'על ירושלים באסלאם הקדום', קתדרה, 51 (ניסן תשמ"ט), עמ' 35-66.
- 2 ראה: אבו אל-מעאלי אל-משרף בן אל-מרג'א אל-מקדסי, כתאב פצ'אאל בית אל-מקדס ואל-ח'ליל ופצ'אאל אש-שאם, כ"י טובינגן 27, דף 26א-32א [להלן: אבן אל-מרג'א]. וראה במהדורה ביקורתית של חיבור זה: ע' לבנה-כפרי, קדושת ירושלים באסלאם לפי ספרות שבחי ירושלים, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים 1985, מס' 52-69. בחלק של שבחי חברון מצורף גם מדרוך לעולה הרגל בחברון, ראה: אבן אל-מרג'א, דף 117א-118ב, מס' 565-569. התפילות הן מסוג דעאא, תפילות בקשה ותחינה, ראה: L. Gardet, 'DU'Ā'; EP, II, 1965, pp. 617-618. על ההבדל בינן לבין הצלאה, התפילה הפולחנית, הליטורגית, ראה: שם, עמ' 617, טור שמאלי. על אבן אל-מרג'א ראה: ע' לבנה-כפרי, 'על קדמותם של חיבורים המוקדשים לירושלים בספרות הערבית', קתדרה, 44 (תמוז תשמ"ז), עמ' 21, הערה 2.
- 3 השפעתו של מדרוך אבן אל-מרג'א ניכרת אצל מחמד בן שמש אדידין אס-סיוטי (מת 1521), 'מג'יר אדידין (סוף המאה ה"ו)', מצטפא אסעד אל-ליקומי (מת 1759) (ראה להלן, הערות 12, 13, 15, 16, 18, 21) ואצל נאצר אדידין אל-חנפי, כתאב אל-מסתקצא פי פצ'אאל אל מסג'ד אל-אקצא, כ"י אסקוריאל 1767 (להלן, הערות 16, 21). אל-חנפי הוא מן הבוודים המצהיר, כי ספרו מיועד להיות מדרוך לעולה הרגל. ראה: שם, דף 2א-ב. על החיבור ראה: א' אשתור, 'ספר ערבי על שבחי ירושלים', תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 209-214. לגבי אבן אל-פרכאח ראה להלן, הערה 11; והשווה: H. Busse, 'The Sanctity of Jerusalem in Islam', *Judaism*, XVII (1968), p. 466

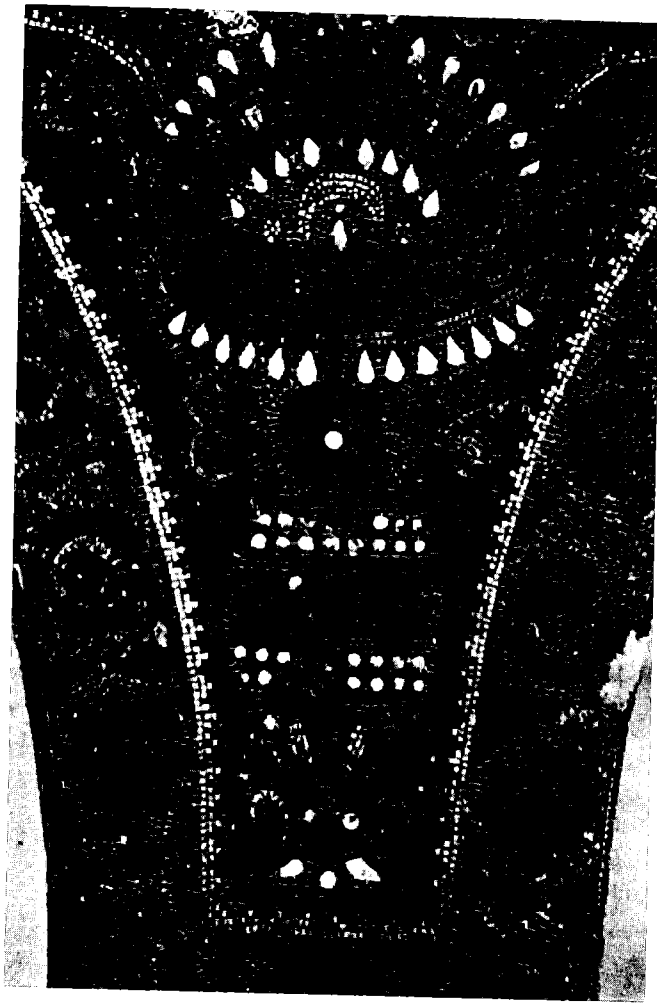
שבה? האם קיימת השפעה של נוסחי תפילות של יהודים או נוצרים בירושלים על נוסח התפילות המוסלמיות?⁴

אבן אל-מרג'א מסתמך על שלשלת מוסרים בצטטו את נוסחי התפילות, אך נוצר הרושם, שהוא זה המשבץ את התפילות במדריך לעולי הרגל.⁵ רק במקום אחד נזכרת תפילה הקשורה באופן ישיר לאתר המסוים, וזו 'התפילה שנשא ישו כאשר אללה העלה אותו לשמים'. את התפילה יש לשאת בהר הזיתים מקום 'העלייה לשמים' ויש בה נימה אנטי-נוצרית.⁶

בשני מקומות אחרים מייעץ המדריך לקרוא סורות קוראניות, הקשורות לאתרים הנדונים. בעקבות מסורות קדומות מייעץ המדריך למבקר במחרב דאוד לקרוא את סורת 'צ', כפי שעשה עמר בן אל-ח'טאב בביקורו בירושלים,⁷ ולקרוא את סורת מרים במחרב מרים.⁸ תפילות אלה הן מן הבודדות, הקשורות באופן ישיר לאתרים הירושלמיים. בדיקה שיטתית של שאר התפילות מראה, כי בדרך-כלל הן שאולות מן האוצר האדיר של החדית',⁹ שנאסף מאות שנים קודם לכן. הן מופיעות בקובצי החדית' ה'קאנוניים' מן המאה התשיעית וכן בספרות האדב.¹⁰ נראה שהן נערכו באופן מלאכותי בידי אבן אל-מרג'א. אבן אל-פרכאח (מת 1329) מתייחס בחיבורו על ירושלים לדברי אבן אל-מרג'א על התפילות בסלע (אצ-צ'ח'רה) ואומר בצדק, כי אין לתפילות הללו ייחוד לגבי האתר הזה.¹¹

התפילה שיש לומר בכניסה למסגד אל-אקצא היא תפילה קדומה, הקשורה לכניסה למסגד ומיוחסת לנביא מחמד.¹² תפילה אחרת, שיש לאומרה בכניסה לכיפת הסלע, גם היא קדומה.¹³ תפילה נוספת, שיש לאומרה בכיפת הסלע, מקורה בספרו של אבן קתיבה (מת 889 [276 להג'רה]),

- 4 השווה: א' אשתור, 'הספרות על שבחי ירושלים של המוסלמים והספרות הנוצרית מסוג זה', מ' שרון (עורך), סוגיות בתולדות ארץ ישראל תחת שלטון האסלאם, ירושלים תשל"ו, עמ' 71-75.
- 5 ראה, למשל: אבן אל-מרג'א, דף 32א, סוף מס' 69, על ציטוט מקור בידי המחבר.
- 6 דף 31ב, מס' 69. מקור קדום של המסורת מצוי בחיבורו של אבן קתיבה, איש האדב המפורסם, ראה: עיון אל-אחי'באר, ב, קהיר 1963, עמ' 281-282.
- 7 אבן אל-מרג'א, דף 32א, מס' 69. השווה: שם, דף 87ב, מס' 364.
- 8 אבן אל-מרג'א, דף 31א, מס' 67.
- 9 ספרות המסורת המוסלמית ראה: J. Robson, 'Hadīth', *EP*, III, 1971, pp. 23-28.
- 10 ראה: F. Gabrieli, 'Adab', *EP*, I, 1960, pp. 175-176.
- 11 אבן אל-פרכאח, 'כתאב באעת' אנ-נפוס אלא וזיארת אל-קדס אל-מחרוס', מהורות צ' מתיאוס, *JPOS*, טו (1935), עמ' 65; והשווה: אבן אל-מרג'א, דף 26ב.
- 12 אבן אל-מרג'א, דף 26א, מס' 52. התפילה מצוטטת אצל מג'יר אד-דין אל-חנבלי, כתאב אל-אנס אל-ג'ליל בתאריח' אל-קדס ואל-ח'ליל, א, קהיר 1283 (ה), עמ' 214; עיין בדומה: אבן מאג'ה (מת בשנת 886 [273 להג'רה]), סנן, מהדורת מחמד פאד עבד אל-באקי, א, קהיר 1952, עמ' 254; מסלם בן אל-חג'אג' (מת בשנת 875 [261 להג'רה]), צחיח מסלם, א, קהיר 1955 (1374), ה) עמ' 494-495; אבן חנבל (מת בשנת 855 [241 להג'רה]), מסנן, ו, קהיר 1313 (ה), עמ' 282-283; את-תרמדיי (מת בשנת 892 [279 להג'רה]), צחיח את-תרמדיי, ב, קהיר 1934-1931, עמ' 111; אנינסאאי (מת בשנת 915 [393 להג'רה]), סנן אנינסאאי, ב, קהיר, 1930, עמ' 53; מחיי אד-דין אנווי, כתאב אל-אד'כאר, קהיר 1323 (ה), עמ' 16.
- 13 אבן אל-מרג'א, דף 26ב, מס' 54. השווה: מחמד בן שמש אד-דין אס-סיוטי, אתחאף אל-אח'צא בפצ'אל אל-מסג'ד אל-אקצא, כ"י האוניברסיטה העברית 166, דף 22א; אל-חנבלי (שם), עמ' 215. עיין בדומה: אנינסאאי (שם), ג, עמ' 54-55. השווה גם: אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 11), עמ' 64-65.

מסופס קדום בכיפת
הסלע

עיון אל-אח'באר.¹⁴ מקורות קדומים יש לעוד תפילה שיש לומר בכיפת הסלע,¹⁵ לתפילה שיש לומר במקאם אנ-נבי,¹⁶ לתפילות שיש לשאת בקבת אס-סלסלה,¹⁷ לתפילה שנועדה לקבת אל-

14 אבן אל-מרג'א, דף 27א, מס' 56. ראה: אבן קתיבה (לעיל, הערה 6), עמ' 284, תפילת בני ישראל (בנו אסראיל) בעתות מצוקה.

15 אבן אל-מרג'א, ד, 28א, מס' 59. השווה: אס-סיוטי (לעיל, הערה 13), דף 221-22א; אל-חנבלי (לעיל, הערה 12), עמ' 215; ועייין: מצטפא אסעד אל-לקימי, לטאאף אלאנס אל-ג'ליל פי תחאאף אל-קדס ואל-ח'ליל, כ"א בסל"א, אוסף יהודה, 807, דף 17א; אבן חנבל (לעיל, הערה 12), ג, עמ' 120, 158, 245; אבן מאג'ה (שם), ב, עמ' 1268; ואת-תרמדיי (שם), יג, 1953, עמ' 61; אבו דאוד (מת בשנת 889 [275 להג'רה]), סנן אבן דאוד, ב, קהיר 1951-1950, עמ' 79; אנ-נסאאי, (לעיל, הערה 12), ג, עמ' 52.

59

16 אבן אל-מרג'א, דף 28א, מס' 60. השווה: אס-סיוטי (לעיל, הערה 13), דף 225; את-תרמדיי (לעיל, הערה 12), יג, עמ' 31-32. וכן: אבן אל-מרג'א, דף 28ב, מס' 61. השווה: את-תרמדיי (שם), יג, עמ' 23; אבן חנבל (שם), ב, עמ' 381, 536; מסלם בן אל-חג'אג (שם), ד, עמ' 2084; ועייין: אל-חנפ'י (לעיל, הערה 3), דף 85א.

17 אבן אל-מרג'א, דף 29א, מס' 63. השווה: אבן חנבל (לעיל, הערה 12), א, עמ' 452; ועייין: שם, עמ' 391. וכן: אבן אל-מרג'א, דף 29א, מס' 64. השווה: אבן חנבל (שם), א, עמ' 2, שורה 9, עמ' 9 למעלה, עמ' 10; אבן מאג'ה (שם), עמ' 446; אבו דאוד (לעיל, הערה 15), עמ' 86; את-תרמדיי (לעיל, הערה 12), יא, עמ' 133-134.

מעראג',¹⁸ לזו שנועדה לקבת אנ-נבי¹⁹ ועוד.²⁰ לתפילות מסוימות ובודדות לא מצאתי מקורות קדומים.²¹ אך גם הן נסמכות אל שלשלות מוסרים, ויש להניח שמקורן קדום.

יצחק חסון מציין דוגמה לתפילה במדריך של חברון, המזכירה אחד הפיוטים בסליחות.²² אבן אל-מרג'א, בהביאו דוגמה לתפילה שיש לומר במחראב דאוד, תפילה שדוד המלך היה נוהג לשאת, הוא אומר כי הוא מצטט מן אז-זבור (תהילים) מסורות 108 ו-151.²³ הרושם הוא, שיש בתפילות שימוש במוטיבים מספר תהילים ואולי יש הקבלה אף לחומר בתפילות יהודיות. אך זו הקבלה כללית מאוד, וקשה להצביע על קשר ישיר או על ציטוט מדויק. מכל מקום, כל קשר אפשרי יש לחפש בתקופה קדומה, בעיקר במאות הראשונה והשנייה להג'רה, ולא בזיקה לפולחני נוצרים ויהודים בירושלים.

ולסיכום, מרבית התפילות הנזכרות אצל אבן אל-מרג'א אינן ייחודיות לירושלים, ואינן מבטאות קשר ישיר לאתרי הפולחן הירושלמיים. התפילות נלקחו ברובן מתוך אוספים, שגובשו כמה מאות שנים קודם לכן. אין בידינו הוכחות חותכות להשפעה נוצרית או יהודית על היווצרותן של התפילות, אך אין להוציא זאת מכלל אפשרות. לאו דווקא מתוך חיקוי הפולחן היהודי והנוצרי בירושלים, אלא כחלק מתהליכי קליטה וגיבוש במאות הראשונות לאסלאם. קשה להעריך, באיזו מידה השתמשו עולי הרגל בתפילות הללו וכן במדריך בכללותו. מכל מקום, יש בדברים לפתוח צוהר אל עולמו הרוחני של המחבר – איש חדית' קפדן, המדייק בציטוט מקורותיו, ומעדיף שלשלות ארוכות של מוסרים אפילו לגבי חומר, המצוי בחיבורים מוכרים וידועים.

- 18 אבן אל-מרג'א, דף 29ב, מס' 65. עיין בדומה: את-תרמדי' (לעיל, הערה 12), יב, עמ' 301-304. התפילה מצוטטת בשם אבן אל-מרג'א אצל אס-סיוטי (לעיל, הערה 13), דף 24ב.
- 19 אבן אל-מרג'א, דף 30א, מסורת 66 בחלקה הראשון. ועיין: את-תרמדי' (לעיל, הערה 12), יב, עמ' 116; מאלכ בן אנס (מת בשנת 795 [179 להג'רה]), אל-מוטא, א, קהיר 1951, עמ' 218, מס' 40.
- 20 אבן אל-מרג'א, דף 30ב, מס' 67. השווה: אבן חנבל (לעיל, הערה 12), ג, עמ' 208, לקראת הסוף.
- 21 אבן אל-מרג'א, דף 26, מס' 52א; דף 27א, מס' 55 'תפילת דוד על הצחירה [הסלע] של ירושלים' בעת המגיפה, העונש על המיפקד, השווה: שמואל ב, כד; דברי הימים א, כא). אבן אל-מרג'א, דף 28ב, מס' 62. יש שהמקורות הנוספים מאוחרים לאבן אל-מרג'א, כמו בדף 27א-ב, מס' 57. השווה: אל-חנבלי (לעיל, הערה 12), עמ' 215; אבן אל-מרג'א, דף 27ב, מס' 58. השווה: אל-חנפי (לעיל, הערה 3), דף 69ב; אס-סיוטי (לעיל, הערה 13), דף 23 א; ועיין אל-לקימי (לעיל, הערה 15), דף 17א-ב. יש מקרים, שבהם ניתנת המלצה להתפלל ללא צירוף נוסח תפילה, ראה, למשל: אבן אל-מרג'א, דף 31א, מס' 68.
- 22 חסון, 'ירושלים בראייה המוסלמית', פראוור (עורך), ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה 638-1099, 'ירושלים תשמ"ז, עמ' 300, הערה 116. ושם התייחסות לאבן אל-מרג'א, דף 117ב (מדריך עולי הרגל לחברון).
- 23 אבן אל-מרג'א, דף 32א, סוף מס' 69.